ՀՈԼԼԱՆԴԱՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԺԶ–ԺԹ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

(Շարունակութիւն:)

Թ.

Հոլլանդայում գտնուած հայ յիշատակարանները: — Ամստերդամի եւ Լէյդէնի հայերէն ձեռագիրներն եւ գրքերը: Հաագի հայկական միտալները: Հարլէմի եւ Ուտրէխտի հայկական կնիքն ու ձեռագիրները:

—

Այժմ մեզ մնում է պատմել թէ ինչ հայկական յիշատակարաններ են գտնվում Հոլլանդայում: Սկսինք Ամստերդամից, իբրեւ նախկին հայ գաղութի բնակավայրից:

ԱՄՍՏԵՐԴԱՄ

Ա. *Ձեռագիրներ:* Երկու հիմնարկութեան մէջ են հաւաքուած հայ ձեռագիրները. Համալսարանի Մատենադարանում եւ Քաղաքային Դիւանում:

Համալսարանի Մատենադարանում կայ ընդ ամէնը 4 ձեռագիր, որոնք են.

1. *Հայերէն բառգիրք*, 178 թերթ = 356 էջ, նոտրագիր, 17×10 հարիւրերորդամետր, կաշեկազմ պատեանի մէջ ամփոփուած: Բառգիրքը սկսում է Ա. տառից, շարունակում է մինչեւ Ֆ. եւ այնուհետեւ դրուած է Օ. կայ աւել Ցաւելուած, 9 էջ՝ Ա մինչեւ Զ: Չկայ ոչ թուական, ոչ հեղինակի անուն, այնպէս որ յայտնի չէ թէ բնագիրը է թէ արտագրութիւն: Մատենադարանի ձեռագրաց մասի կառավարիչը համոզուած եղանակով պնդում էր թէ այս ձեռագիրը Lucas Vanandetsi-ի (Ղուկաս Վանանդեցիի) ինքնուրոյն հեղինակութիւնն է, որի մասին, որեւէ ապացոյց չգտանք, բայց այս համոզումը ցոյց է տալիս թէ ինչ հեղինակութիւն է վայելում Ղուկաս իբրեւ հայ մատենագիր հոլլանդական արեւելագիտութեան շրջանում:

Թերենք մի քանի օրինակ այս բառարանի բովանդակութիւնից է.

Աբանայ	հօր ահնութիւն (օրհնութիւն)
Աբբայէլ	յայ. (յաստուծոյ)
Բեղեկ	արեգակ.
Ոստուցի	վարդապետք
Ովաս	արջառ
Պտկեալ	կանանչել
Խոռ	ուրձ նաեւ խրամ
Խոռապետ	դաւառապետ նաեւ պարանոցաւագ
Հայկ	փոքր
Հայք	հսկայք
Փէ	անկողին . . .:

Վերջին բառն է՝

Օրինովգ	բանջար վայրի, ցոօղ, քաճրնաճօղ:

Իսկ Ցաւելուած ի մէջ տրվում է *Զատիկի բացատրութիւն*, այսպէս՝

Դահեկան	մի ոսկի է, որոյ կշիռ ամենայն ազնիս միեւնոյն է.
Նուկին	զ դահեկան է
Լիտրն	ժբ նուկին է, որ լինի հբ դահեկան
Սատերն	ըերորդ մասն է նուկայ եւ դահեկանն ի դ մասունս բաժանեալ . . .:

Այնուհետեւ խօսվում է Թանգագին քարերի յատկութիւնների վրայ. "Ցպաղեռնն կարմիր է եւ գտանի ի տոպալէ քաղաքն Հնդկաց. Շատիւղայն ծիրանեգոյն է եւայլն:

2. *Ժամանակագրութիւն Սրբազանի մատենի*, ի բազմաց ընտիր եւ չքնաղ հեղինակաց, մեծաւ ջանիւ եւ տաժանելի գործառութեամբ առ մի ժողովեալ ի դիւրութիւն բանասիրաց եւ հեշտագտութիւն երկասէր նկատողաց:

Նոտրգիր, ԺԸ: դար. 58 թերթ = 116 էջ, կաշեկազմ, ոսկեզօծ եզերքով. շատ մաքուր գրուած եւ մաքուր պահպանուած: Ինքնուրոյն գրուած, որի հեղինակն իր աշխատութեան նպատակը բացատրում է ընդարձակ Ցառաջաբանի մէջ, որից յառաջ բերենք հետաքրքրական մասերը.

"Նախադրութիւն սակաւուկ առ բարեմիտ ընթերցողս: . . . Որ ընդ հոլովութեան ամաց եւ ընդ շարժման երկարատեւ շրջանակաց դարուցս, բանաղուրկ լեալ ազգն մեր Արամազեան՝ եւ անհաղորդ իմաստիցն վտարանդ էր: Որ եւ նահապետական զկարգ, զգործ, զդրութիւնս եւ զթիւս ամաց թէ ո՞րքան եւ կամ զի՞նչդ եղեն Աբք համբաւագունեղք, որք պարաւանդին ներ Աստուածային Ցառոջ, ոչ երբէք զլիակատարն տեսաք ուրեք, այլ զմասունս ինչ առագրեալս

աստ եւ անդ ...: Եւ քանզի ճահաւոր իսկ էր յետ աւարտման Աստուածաշնչոյն տեղաւորել զժամանակագրութիւնս յետկոյս նորին թէ ի նախնեաց զանց արարեալ իցէ, կամ անհոգս եղեալ եւ կամ ի խակամիտ գրչացն ուծեալ եւ ոչ եդեալ, զայսոսիկ թողումք յայլոց իմաստասիրել: Բայց զինչ եւ իցէ ոչ ուրեք աւարտման Աստուածաշունչ գրոց գտանին, գուցէ եղեալ իցէ, սակայն մինչեւ ցայժմ ի պատրաստի ուրեք ոչ եմք տեսեալ եւ այն համարիմք թէ եղեալ ոչ եմք տեսեալ եւ այն համարիմք թէ եղեալ չէք ...: (Այստեղ երկարօրէն պատմում է իր ձեռնարկութեան դժուարութիւնները:) Քանզի ձեռնարկութեան դժուարութիւնները՝ զի սա իմա դու ինձ, ով նաղելի Բանասէրդ, զի սա այնպէս գործ իմն է, զի որքան ջանամք յուժայնպէս գործ իմն է, զի որքան ջանամք յուժգնակի դափրմամբ զառ ի բարձրագիտակ լեառն Պաւնասոսի չու արարեալ ի վեր կոյս ելանել, զի այնքան առաւել պարտիմք ի հոգս ունակել, զի մի գուցէ զոտն մեր հարեալ ընդ քառաժայռս կամ սայնացեալ վիմացն ի վերուստ ի վայր գահավիժեալ ընդ երկրաւ տապալեցիմք ...: Որպէս գտաք ոմանց, որ նախ քան զմեզ յօրինեցին զայսպիսիս, այսինքն զգիրք իմն արարեալ ի Պետրոսէ Պողտանացւոյ արքեպիսկոպոսէ Սկոպիացւոյ. եւ է այնքան թիւր եւ սակաւ նշանագրութեանց մինչ զի հաղիւ ի հարիւրից զմինն կարէաք գտանել. վասն որոյ եւ զայն ընդ յետոյս արկեալ՝ ոչինչ հետամուտ եղաք ի նա: Եւ ապա գտաք յետոյս գրքոյն մեկնութեանցն Յակոբու Առաքելոյն, թարգմանեալ ՅԱթանասիոս Վարդապետէ Կ.Պոլսեցւոյ: Իսկ եւ նորին ոչ ուղղակի եդեալ տեսանիւր զհամարաթիւս, այլ ուրեք ուրեք աւելորդ կամ պակասորդ (եւ կամ գուցէ ի ձեռն տպագրութեան է սպրդեալ): Այլ եւ ի ներ Հայելի Աստուածաշնչոյն տեսաք շարադրեալ ի Ղուկասու իմաստնապատում եւ լեղուագէտ Ֆիլիսոֆայէ, զոր տեսցես ի 701(?) թղթահամարոջն. բայց նա ոչ աւելի այլ մինչեւ յերկրորդ դարն միայն ունէր ...: Արդ որով յայտ յանդիման կացուցաք թէ ոչ գոյին մեզ գիրք Հայկական՝ առ որս ապաւինեալ ի ձեռն ունիցէաք ստուգապէս զթիւս եւ զկարգս ժամանակաց ըստ սահմանին, այլ հեթեթս եւ զոմանս վարկպարազին ...: Բայց զՀեղաբարոյ եւ զգիտունակ հոգեւոր ծնողն իմ զՅովհաննէս վարդապետն՝ անընդմիջաբար յորդորէր առ սոյն գործ ի կատար հասուցանել: Որում զստորնագարշն մեղաք՝ լոկ անուամբ Աշակերտ նորին կոչեցելոյ ...: Ըստ Թոմայի քէմբացւոյ Յոյժ մեծ է կալն ի հնազանդութեան, ապրիլն ի ներքոյ հրամանաց Առաջնորդին եւ ոչ գոլն ըստ հաճոյից իւրոց ..., վասն որոյ ... մոռացեալ զտկարութիւնս իմ ... ի տեսութիւն ածել ջանացայ զգիւրագիւտ ժամանակագրութիւնս այս: Հետեւելով ըստ բուն Հեբրայեցւոց թարգմանութեան եւ ոչ իսկ վարկպարազաբար: Այլ եւ զԱմարացւոցն եւ զՀելլենացւոցն, զԼատինացւոցն եւ զՀոլանդացւոցն ...:»

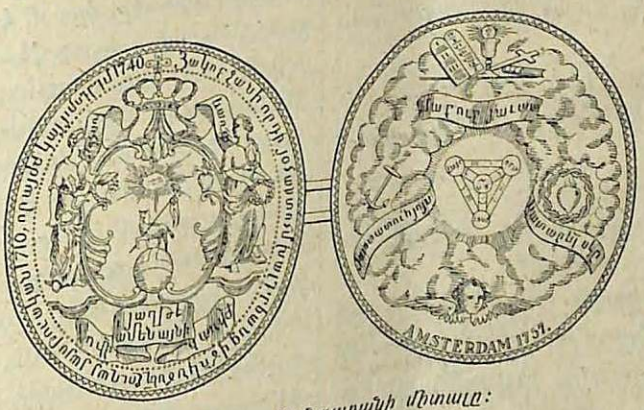

Հաակի արք. Թանգարանի մնտալը:

(Ստորագրուած է) Ծառայ անպիտան

Սիմոն Կարապետեան:

Այս Յառաջաբանից յետոյ սկսում է բուն «ժամանակագրութիւնը» որ 20 Գլուխի է բաժնուած. օրինակ՝ «Թիւ աշխարհի սկսանի ընդ ադամայ եւ տեւէ մինչեւ ցջրհեղեղն եւ ունի ամն 1656 ամիս մին եւ յաւուրս 26», «վարք եւ պաշտօնք սրբոց՝ առաքելոցն», «Ճրագ լուսատու ի խաւարչտին տեղւոջ՝ մինչ տիւն լուսաւորեսցի եւ արուսեակն ծագեսցի ի սիրտս ձեր», «բաժանումն բովանդակ ածաշունչ գրոցն», կերպ եւ տեսակ աստուածաշունչ գրոց թարգմանութեանն, եւայլն:

Այս Սիմոն Կարապետեանը՝ Ամստերդամի Հայ գաղութից էր, Ղուկաս Վանանդեցու գոր-

ARAR@

ծերին լաւ տեղեակ եւ աշակերտ ուսումնական Ամասեացի Յովհաննէս վարդապետին, որի յորդորանքովն էլ գրել է իր գործն, բայց տպարանի փակուելովը մնացել է անտիպ, եկեղեցու գրատան մէջ, որտեղից ուրիշ հայերէն գրքերի հետ բերել զետեղել են այս Մատենադարանում:

3. *Համառօտ Ներկայացուցմունք Տրամաբանութեանց, ի Փրանքօնինի Պուռկերստիչի հրապիրական մեծի Փիլիսոփայի աբարեալ, ի կիրառումն դպրատանց Հոլանդիացւոց, լեզուաւ լաթինականաւ:*

Իսկ թարգմանութեամբ ի լոյս ածեցեալ ի հայկական բարբառ ի Յամդրտամայ սուրբ Հոգի Եկեղեցւոյն Հայոց անարժան Սպասաւորէ եւ Աշակերտէ Երիցս երանելւոյ Տիեզերալոյս սրբոյն կթղիկսին Ղազարու Շահկեցւոյ, Յովհաննիսէ վրդպտէ Ամասացւոյ:

Ի Հայրապետութեան տն Աղեքսանդրու սրբոյն կթղկսին ամենից Հայոց կոստանդնուպոլսեցւոյ:

Ի թուոյ փրկչին 1755 հոկտեմբերի 22, ի հոյակապ եւ ի գերահռչակ քաղաքն յամսդրտամ:

Ձեռագիրը նոտր գրով է, 20×15 հարիւրերորդամէտր, կաշեկազմ եւ ոսկեզօծ կողերով, խնամքով պահպանուած:

Լատիներէն բնագիրն, որ գտնվում է նոյն Մատենադարանում կրում է հետեւեալ կոչումը

Franconis Burgersdici Institutionum Logicarum ...: (տ. պ.) Amstelodam 1653.

4. Կայ եւ մի չորրորդ ձեռագիր, բոլորգիր ԺԷ դարի, որ Նոր կտակարանից քաղուած թարգմանութիւն է մի էջի վրայ լատիներէն, միւս էջի վրայ նրա հայերէնը: Անկարեւոր:

Բ. *Գրքեր:* Կարելի էր եւ պէտք էր սպասել, որ Ամստերդամում գտնուէր եթէ ոչ ամբողջական հաւաքածոյ, գոնէ մեծ մասն այն 50ից աւելի հայերէն հրատարակութիւններն, որոնք լոյս են տեսել այստեղ: Բայց Ամստերդամի համալսարանի մատենադարանն, որ անսպասելի կերպով ժառանգորդ է հանդիսացել հայ տպարանից եւ հայ եկեղեցուց մնացած գրքերի, ընդամենը 100ի չափ հայերէն գրքեր միայն ունի, չհաշուելով բազմաթիւ աւելորդ օրինակներն, որոնք հաւատարմութեամբ պահուել են եւ պահվում են այնտեղ: Այս գրքերից միայն 9 օրինակը Ամստերդամեան հրատարակութիւն են, այն էլ ոչ նշանաւորներից: Սրանք են. Աղուեսագիրք (1668), Թոմա Քէմփացի (1696), Մ. Խորենացի (1695), Նոր կտակարան (1698), Շարակնոց (1702), Պաշտօն Ս. Պատարագի (1704), Հայելի Հին կտակարանի (1713), Պատկերասէր Պատկերատեաց (1716) եւ Կարճառօտ Ժամագիրք (1717): Եղածների մեծագոյն մասն եկեղեցական պաշտամունքի վերաբերեալ գրքեր են, եկեղեցուց փոխադրուած, սրա փակուելուց յետոյ եւ գլխաւորաբար Վենետիկում ու Կ.Պոլսում տպագրուած: Ոչ-եկեղեցական գրքերից կան Զամչեանի Հայոց Պատմութիւնը (1786), Վիպասանութիւն Ամերիկայ (Թրիեստ 1784), Մխիթար Աբբայի Քերականութիւնները՝ Հայտաճկերէն (1727) եւ գրաբառի (1730), Ինճիճեանի Հնախօսութիւն Հայաստանին եւ մի քանի դասական հեղինակներ՝ Եղիշէ, Փաւստոս եւ Զենոբ: Կան նաեւ նորագոյն հրատարակութիւններ, որոնց թւում Ալիշանի Սիսուանն ու Սիսականը: Սիսուանի օրինակը կրում է նոյն ինքն Հ. Ալիշանի ձեռքով գրուած հետեւեալ նուիրաբերութիւնը "A son Excellence Monsieur W. H. Waddington, Ambassadeur à Londres, hommage respectueux de ses humbles serviteurs les frères Seraphin et P. Leonce M. Alichan": Աւելորդ օրինակներ կան. Ղուկաս Վանանդեցու "Պատկերասէր Պատկերատեաց" գրքից 18 օրինակ, բոլորովին նոր. Ճաշոց Գիրք (տպուած է Գիրզ), Վենետիկ 1686, շատ խոշոր, 3 հատ: Շրէօդէրի "Դաւանութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, ի Լոնդինոն" 7 օրինակ եւայլն: Կայ եւ մի օրինակ "Տարեցոյց եւ Օրացոյց Ամի տն մերոյ 1797 յԱժդարխան", որ չկայ Հ. Զարբանալեանի Հայկակ. Տպագր. Պատմութեան ընդհանուր ցուցակում: Կայ նոյնպէս եւ մի օրինակ Բենեդիկտոս ԺԴ. Պապի "Թուղթ Հանրական Ցաղագս պահպանութեան ծիսից եկեղեցւոյն Ցունաց եւ այլոց արեւելեայց, տպ. Հռոմ 1755:

Ամստերդամի *Քաղաքային Դիւանում* (archives) մի ծրար կայ, "Հայկական ծրար" կոչուած, որի մէջ պահվում են հայոց վերաբերեալ զանազան գրութիւններ: Այստեղ են նախ՝ De Roever՝ Օսմանեան հիւպատոսի համար պատրաստած տեղեկագիրների ձեռագիրներն, որոնց մասին նախորդ գլխում խօսեցանք, ապա մի ձեռագիր նամակ, որը պարսկահայ վաճառականներից մէկը գրել է Նոր-Ջուղա ուղարկելու համար, բայց մնացել է այստեղ, կամ նրա սեւագրութիւնն է թէեւ մաքուր արտագրուած, եւ չէ ստորագրուած: — Այս նամակը հետաքրքրական է նրանով, որ սրա լեզուն նման

digitised by

է այն հանրագրութեան, որ Զմիւռնիայից ուղարկուած էր Հոլանդական կառավարութեան, 1659ին (Գ. Ա.)։ Յառաջ ենք բերում նամակի էական մասերը, տալով միանգամայն նրանում պատահած արաբերէն, պարսկերէն եւ թրքերէն բառերի մեկնութիւնն, այլապէս անկարելի է գրուածքի իմաստը հասկնալ։

"Ամստրդամ թիվն 1751 նոյեմբերի 9.

ՍՀՊ[1] Ներսէս.

Արզուբաթակի[2] հասցէ վերոյգրեալ սհպին Ղլէմն[3], որ եմ լաղու[4] մի յաֆալն[5], արզամ[6] ղրայ[9] էքմին տվողն կենդանիայ վանանդիկումն, մին անվանիվ պէրն որ էտ բանին հիբ ինչ որ պիտոյ այ եղած յինդն էլ տեղտ գրածայ որ էտ մարդն ինչ ասումայ սուչումայ[10] ... աճ բալայ տայ չար մարդկանց, որ իւրեանց չարութենիցն ձեռ վեր առուն եւ բարիգործութիւն ըստանան ... վերջայպէսն կու խնդրիմ իմ սհպիցս որ էտոնց բաներին վերայհասու լինես որ էտ խեղջ ղորմծ հոգի հէրն Բանդիտ[13] մեծ բարեկամ էր եւ Բանդիտ բաղում բարերարութիւնայ պէրած, որ երախտիս բարեկամին չըպիտի մոռանամ ... չուն[14] էտ բաներն տեղտայ եւ գիտեմ սհպս էլ Բանդիտ աղաջանքն կ'ընդունիս ... չուն էտ մրթին դատաստանայ ընկած, սհպս էլ շնհոր առես ըստ

1 Սհպ = սահաբ صاحب տէր, պարոն։

2 Այս բառը բաղկացած է عرضه (արաբ. խնդիրք) եւ պայման, (օձն, պրսկ. ծառայ բառի յոգնակին) բառերից, նշանակում է ծառայական խնդիրք = աղերսանք։

3 Համառօտութիւն ղ. ըստ. ղ (قلق թրք.) բառի = ծառայութիւն։

4 لازم = հարկաւոր։

5 պէտք է լինի՝ ահվալ (احوال) = հանգամանք։

6 Զեկուցած եմ։

7 ظاهر = յայտնի։

8 Ղուկաս։

9 عزيز = որովհետեւ։

10 چوچ = յանցանք, բառից = սուում է։

11 Բռնութիւն։

12 Սեվնամ՝ բաղկացած է սեւ եւ նամ (نام) = անուն բառերից, նշանակում է սեւանուն, սեւերես։

13 Բանդիտ — օձն = ծառայ, նշանակում է ծառայիդ, այսինքն՝ նամակագրի։

14 Որովհետեւ, چوق։

պատշաճին յուսէփին ասես եւ դիվանի բանեռին ճանայպէն նշանց[1] տաս որ էնպէս խոսի ... ինչ բարերութիւն որ յուսէփին կառես էնպէս համարես որ Բանդիտ ես բարերարութիւն առրաած, որ տէր աճն սհպիս արրած բարերարութենն փոխարէնն յերկնից արքայութիւն տացէ սհպիս եւ սհպիս որդոյն ամէն ... արզս բաց տվի տեղս Բանդիտ բարեկամ առաքելին, որ իւր գրումն կաղարկի[2] յուսէփին յուսէփն կը բերի ղղ ...։"

Այս ծրարում կայ նաեւ մի ձեռագիր բառգիրք, փոքր դիրքով, նոտրագիր, ընդ ամէնը 31 էջ, որ օրինակութիւն է ուրիշ բառարանից եւ կրում է հետեւալ վերնագիրը. "Բառ ի էր եմ բժշկական վրդպտցն պատմութի էս դեղերուն"։ Ա-ից սկսած մինչեւ Ֆ բոլոր տառերով բառեր կան. պակասում է Օ գիրը։ Առաջին բառն է՝ աշրազ, որ է պրուխն, որ է փայլ կտուկ որ է խունսա որ է շրէշն։ Վերջին բառն է ֆիֆալ, որ է ճավզն։ Այնտեղ հանդիպում ենք այսպիսի մեկնութիւնների. Անթիղա, որ է հոռոմերէն հնդուպէ եւ հայերէն քսանի։ Աւրխէս, որ է շանձուկն, բոյս է. թուրքերէն խուսլաթլ քէլը։ Քահանայտակ, որ է յոտիսալթլի, որ է խաչափայտն, որ է ֆուփանիայն ...։

Ծրարի միւս ձեռագիրներն անկարեւոր բաներ են. գաղութի որեւէ անդամի ձեռագրային զբօսանք օրինակի համար, "Այսօր անճառից" մի քանի տող, հոլանդերէն եւ հայերէն լեզուով աղերսանք Ս. Սարգսին, որի վերջին տողը բացատրում է գրողի հոգեբանութիւնն ու նպատակը՝ "... տուր քօխցեղէն (քաղցրեղէն) եւ փողեղէն (դրամ) ուտեմ եւ ես քեզ օրհնելով (օրհնելով)", հանգուցեալ Ալէքսանդրը Մասէհեանի կտակից մի օրինակ, ծննդաբերի Մասէհեանի կտակից մի օրինակ, ծննդաբերի կան եւ մահուան վկայականներ եւ վերջապէս Մասէհեանների ժառանգական խնդրի վերաբերեալ գրագրութիւններ։

Ահա այն ամէնն, ինչ որ մնացել է Ամստերդամում։ Շատ աննշան մնացորդ, համեմատելով այն դիրքի հետ, որ հայ գաղութն ունեցել է այստեղ իր տպարանովն եւ գրագէտներով։

ԼԷՅԴԷՆ (Leiden կամ Leyde)

Անհամեմատ աւելի ճոխ է այս քաղաքը հայկական ձեռագիրների եւ գրքերի կողմից։

1 Ցոյց տալ։

2 Կ'ուղարկէ։

Ա· *Ձեռագիրներ:* Լէյդէնի համալսարանի մատենադարանը (Legatum Warnerianum) ունի 65 հայերէն կարեւոր ձեռագիրներ, որոնց 57 հատը պարգեւ է անգլիացի Rendel Harrisի կողմից, որ Լէյդէնի համալսարանի ուսուցչապետն էր եւ նրա պատուաւոր (honoris causa) դոկտորի տիտղոսն էր ստացել: Հէրրիս այս ձեռագիրների մեծ մասը ժողովել է անձամբ Փոքր Ասիայում, երբ 1895ի մեծ կոտորածից անմիջապէս յետոյ ճանապարհորդել է եւ այցելել է աւերի ու հրդեհի ենթարկուած հայաբնակ քաղաքներն ու գեղերը: Այդ ձեռագիրներից շատերի վրայ անգլիերէն լեզուով նրա փոքրիկ տոմսակն է կցուած թէ որտեղից է ստացել այսպէս՝ A relic from the burned church at Ourfa, given me by the bishop. May 25, 1896: (Ուրֆայի այրուած եկեղեցուց մնացած, որ տուաւ ինձ այնտեղի եպիսկոպոսը· 25 Մայիս 1896:) Եւ երբէք ոչ միայն եպիսկոպոսն, այլ եւ քահանաներ եւ նոյն իսկ հայ գիւղական համայնք՝ բարեւոք են համարել իրենց քով մնացած հայերէն ձեռագիրները — մեծ մասը եկեղեցական պաշտամունքի վերաբերեալ — այս հայասէր անգլիացի գիտնականին նուիրել թէ կորուստից փրկելու եւ թէ նրան իրենց երախտագիտութիւնը յայտնելու համար նրա այցելութեան առթիւ...: Մի ուրիշ ծանօթ անգլիացի գիտնական, նշանաւոր հայագէտ կոնիբիր (Frederic Cornwallis Conybeare), համալսարանի վարչութեան խնդրանքով, կազմել է այս ձեռագիրների համառօտ ցուցակը, որի վերջը դրած ծանօթութեան մէջ ասում է թէ այս ցուցակը նա աճապարանքով է յօրինել 1910ին, այն յոյսով թէ շուտով կը վերադառնայ Լէյդէն, կը լրացնէ եւ կը պատրաստէ հրատարակութեան համար «եթէ Մատենադարանի վարչութիւնը բարեւոք համարի», բայց 1914—1918ի պատերազմը արգելք է հանդիսացել իր գաղտնի եւ ցուցակը մնացել է անկատար: Միեւնոյն ժամանակ նա շնորհակալութիւն է յայտնում, որ Լէյդէնի համալսարանը երկու անգամ նրան ամիսն է առաջարկել, բայց ինք չէ ընդունած: Բարեբախտաբար՝ կարճ ժամանակ վերջը հասնում է անխոնջ հայագէտը պրոֆ· Մակլէր եւ գրեթէ նորից կատարում է ամբողջ աշխատութիւնը, բազմաթիւ լրացումներով: Ահա ինչպէս է պատմում այս՝ նոյն ինքը պ· Մակլէր· «Պ· Կոնիբիրը, որին ես տեսայ Փարիզում 1922 Ցուցիսին, հաճեցաւ ինձ ասել թէ ինք հրաժարուել է Լէյդէնի հայերէն ձեռագիրները հրատարակելու ծրագրից եւ շատ ուրախ կը լինէր ինքն՝ եթէ ես կազմէի այս ցուցակն եւ տպէի որքան կարելի է, շուտով»: Ըստ այսմ պ· Մակլէր յօրինել է եւ հրատարակել իր 1924ի Տեղեկագրում: Ինչպէս ասենք նա մեծապէս լրացրել է Կոնիբիրի աշխատութիւնը, ոչ միայն ընդարձակ մեկնաբանութիւնով, այլ եւ կցելով Յիշատակարանների ֆրանս· թարգմանութիւնը: Կատարուած աշխատանքի արժէքը բարձրացնում են նաեւ նրա հրատարակած բազմաթիւ լուսանկարներն, որ նա վերցրել է ձեռագիրներից[1]:

Այս ձեռագիրները, մանաւանդ հնագոյններն եւ մագաղաթի վրայ գրուածներն՝ ինչպէս առիթ ունեցայ անձամբ տեսնելու, շատ խնամքով են պահվում այնտեղ: Դրանց մէջ կան պատկերազարդ եւ սքանչելի մանրանկարներով եւ զարդագրերով ճոխ գրուածներ: Ահա ձեռագիրների ամփոփումն ըստ բովանդակութեան·

Աւետարան, ամբողջ՝ 11 հատ, բոլորգիր ԺԵ·—ԺԷ· դար· իսկ կիսատ, առանձին թերթեր, մագաղաթեայ եւ երկաթագիր Ժ—ԺԲ դարերից:

Աստուածաշունչ, մագաղաթեայ, ԺԵ· դար·

Շարականներ 8 հատ, ԺԴ·—ԺԷ· դարերից, զարդագրերով եւ խաղերով: Առանձին ուշադրութեան արժանի է մի Շարականոց 269 թերթից բաղկացած մի մասը ձեռագիր, միւս մասը տպագիր: Ձեռագիրը ԺԴ· դարից է իսկ տպագիրն սկսում է 208 երրորդ էջից, որի առաջին խօսքերն են. «Եր եթէ շրթունս բանաս բերան իմ երգեսցէ զաւրհուիթիս քո...» իսկ տպագրի վերջն (էջ 269) այսպիսի յիշատակութիւն հայ· «գրեցաւ աղաւթմատուցս թվին ՌԺԷ ապրիլ ԻԵ» (1568): Այս յիշատակարանն, ինչպէս եւ տպագրի դիրքը՝ ապացուցանում են, որ Թոխաթցի Աբգար դպրի հրատարակութիւնն է եւ յարեւնման այն կիսատ օրինակին որ գտնվում է Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանում, ըստ վկայութեան Հ· Զարբհանէլեանի[2]· Կարեւոր է նոյնպէս, որ այս ձեռագրի կողքերը կազմուած են մագաղաթեայ Աւետարանից կտրուած թերթերով, ԺԲ· դարի եւ երկաթագիր: Այս հետաքրքրական Շարակնոցը Ուրֆայից է, ընծայ հայ եպիսկոպոսից 25

---

[1] Rapport sur une Mission scientifique en Belgique, Hollande, Danemarque et Suède (Juillet–Septembre 1922) par M. Frederic Macler, chargé de mission du ministère de l'Instruction Publique. Paris MCMXXIV.

[2] Պատմ· Հայկ· Տպ· 1895, էջ 49·

Մայիս 1896. Մաշթոցներ 6 հատ ԺԵ.—ԺԸ. դար. Թուղթ. բոլորգիր. Սաղմոսներ, Քարոզագիրք, Գանձարան, Յայսմաւուրք, եւ Տօնացոյցներ, որոնց մէջ կան 2 Տօնացոյց, մագաղաթեայ, ԺԲ. դարից։

Իբրեւ ինքնուրոյն գրուածք՝ կարեւոր է հետեւեալը. «Պատմութիւն Եդեսիոյ կամ Ուր հետեւեալը. Քաղաք քաղցկացւոց հաւաքեց Աբրահամ քահանայ արեւեան եդեսացի, ի կաթողիկոսութեան ամենայն հայոց Էջմիածնի տ. տ. Գէորգայ վեհափառ հայրապետի... յեդեսեա 1881»։ Այս ձեռագրի վերջը դրուած է հետեւեալ ծանօթութիւնը Եդեսիայում. «այս գրքին հեղինակը Արեւեան տ. Աբրահամ աշխատասէր քահանայն 1895 դեկտեմբեր 17ին Եդեսիոյ մէջ հայոց կոտորածի միջոցին Խալամեերը զարկին մեռցուցին»։ Աշխատութիւնը շղագիր է, էջ 7—283։

Այս Պատմութիւնն ունի եւ իր շարունակութիւնն իբրեւ Բ. հատոր, որի վերնագիրն է «Պատմութիւն Եդեսիոյ ԺԹ. դար, գրեց Աբրահամ քահանայ Արեւեան եդեսացի, յԵդեսեա 1889 Մարտ 29 եւ հայոց այլ է ի կաթողիկոսութեան ամենայն հայոց տ. տ. Մակարայ վեհափառ հայրապետին Էջմիածնայ...»։ Այս գործի 150րդ էջի վրայ նոյնպիսի ծանօթութիւն կայ ինչպէս առաջին հատորում. «Խլամեերը 1895 դեկտեմբերի 17ին եղած հայոց կոտորածին միջոցին Եդեսիոյ մէջ զարկին սպանեցին այս գրքին հեղինակ աշխատասէր Արեւեան տէր Աբրահամ քահանայն»։ Ընդ ամենը 157 էջ է 29×20 cm գիրը նուրբ շղագիր։

Կայ եւ մի ուրիշ ինքնուրոյն հեղինակութիւն՝ «Համառօտ գումարումն եւ լուծումն բառից աստուածաշունչ գրոց՝ յումենէ երեմիայէ վարդապետէ մեղրեցւոյ» ԺԸ. դար, 219 թերթ, երկսիւն, բոլորգիր, փոքրագիր։

Բ. Գրքեր։ Լէյդէնի մատենադարանը հայերէն գրքերի կողմից աւելի հարուստ է քան Ամստերդամինը եւ նշանաւոր է մանաւանդ նրանով, որ ոչ միայն հայագիտութեան վերաբերեալ հին եւ նոր, հայ եւ օտար կարեւոր հրատարակութիւններ ունի, այլ եւ բովանդակում է մի քանի հազուագիւտ օրինակներ հայերէն ամենահին տպագրութիւնների։ Սրանք են՝

1. Թոխաթցի Աբգար դպիրի Սաղմոսը, տպ. Վենետիկ 1565։

2. Հայ-Թաթարերէն Աղօթագիրք, տպ. Լէմբերգ 1618ին (տեր Յովհաննէս աշբրա քարմատանէէնցի)։

3. Հայ-Լատին խորհրդատետր, տպ. Հռոմ 1642ին։

4. Ոսկանի Աստուածաշունչը, տպ. Ամստերդամ 1666ին։

Այս օրինակը՝ Ոսկանի կողմից Լէյդէնի Ակադեմիայի Հոգաբարձուին է նուիրուած, որի մասին լատիներէն լեզուով տպուած նուիրաբերութիւն կայ վրան։

5. Զտութիւն Հայկաբանութեան (Puritas linguae armenicae) Ա. եւ Բ. հատոր, տպ. Հռոմ 1674 եւ 1675։

6. Համատարած Աշխարհացոյց, Թոմաս եպ. Վանանդեցու, տպ. Ամստերդամ 1695.

Կան նաեւ Ամստերդամեան մի քանի այլ հայերէն հրատարակութիւններ։

Հայերէն Քերականութիւնների մի ամբողջ շարք. Մխիթար Աբբայի «Քերականութիւն Գրաբառի լեզուի Հայկազեան սեռի, Վենետիկ 1730, Զամչեանի քերականութիւնը 1779, Հ. Աւգերեանինը 1819 եւ 1832ի տպագրութիւնները, Աւետիքեանինը 1819ին, եւ Սալանթեանինը 1829ին։

Նոյնպէս եւ օտար լեզուներով - Petermanի 1837, 1841 եւ 1872ի տպագրութիւնները. Lauerի 1883, Cirbiedի (Շահան Ջրպետ) 1833, Hübschmannի 1895, Meilletի 1903 (Վիեննա) եւայլն։

Բառգիրքներ թէ հայերէն եւ թէ հայ-եւրոպական զանազան լեզուներով, սկսելով հնագոյններից. Rivolaյի հայ-լատին, Հռոմ 1633. Villotteի լատին-հայ 1714, Բառգիրք հայկազեան լեզուի վենետիկ 1836—1837, Ջանջանեանի հայ-իտալերէն, Խուդաբաշեանի հայ-ռուսական եւայլն։

Հայ Դասական հեղինակութիւններից պատուաւոր տեղը գրաւում է քերթողահայրը, Մովսէս Խորենացին, որից բազմաթիւ տպագրութիւններ կան թէ հայերէն եւ թէ օտար լեզուներով, սկսած 1736ի տպագրութիւնից։ Այնուհետեւ կան՝ կորիւն, Ագաթանգեղոս, Ասողիկ, Եղիշէ, Եղնիկ, Փաւստոս Բիւզանդացի, Ղազար Փարպեցի, եւայլն։

Նորագոյն հայ եւ օտար հեղինակների զանազան ընտիր աշխատութիւններ, ինչպէս Belland, Gosche, Meillet, Քերոբէ Պատկանեան (ռուսերէն) Հ. Սերոբէ Տերվիշեան, Հր. Աճառեան, Hübschmann, Neumann, Marquart, Langlois, Fr. Macler, Գր. Խալաթեանց (ռուս.); Finck, Schröder, Conybeare, Brosset եւայլն

Հայերէնի ամնագիրներից էլ կայ մի քանի հին օրինակներ, Մասեաց Աղաւնի, Բազմավէպ եւ Մրշալոյս Մրարատեան։

Այս գրքերի թիւը 120 է ընդամէնը։

ՀԱԱԳ (Հոլ. 's Gravenhaage, La Hage)

Հոլանդայի մայրաքաղաքը տարբեր կերպով նշանաւոր է հայկական յիշատակարանների կողմից։ Նա միայն մի հատ հայերէն ձեռագիր ունի, Զմիւռնիայի հայ վաճառականների խնդրագիրը 1658ից, որը յառաջ բերինք Ա. Գվխում։ Բայց ունի հայկական միտալներ (medaille), Ամստերդամի նախկին հայ գաղութից մնացած, որոնք նախ Լէյդէնի թանգարանումն էին, բայց այնտեղից տեղափոխուած են Հաագի արքունի թանգարանը։ Այս միտալները երկու մեծութեամբ են, մէկը 53×50 հաղարերորդամետր եւ միւսը 42×39։ Կցում ենք մեր պատմութեան՝ մեծ միտալի լուսանկարը, մի քիչ փոքրացրած [պտկ. էջ 445/6]։ Մետալներն արծաթեայ են եւ ոսկեզօծ։ Այս գեղեցիկ եւ գեղարուեստական գործը ձուաձեւ է։ Երեսի կողմը, արքայական թագ, որի երկու կողմը խորհրդաւոր կանացի արձաններ կան, պատուանդանի վրայ կանգնած. ձախ արձանի ձեռքում հայելի կայ եւ օձ, իսկ աջը բռնած է դաբնեայ պսակ։ Առաջինի քով կայ սիրտ, վրան առատութեան եղջիւրով իսկ երկրորդի քով նոյնպէս սիրտ, տերեւազարդ ճիւղով։ Նրանց մէջտեղը՝ Գառն Աստուծոյ՝ Երկրագունդի վրայ եւ հոգին Սուրբ աղաւնակերպ։ Արձանների նշանակութիւնը գրուած է հայերէն՝ մի կողմը Խոհեմութիւն, միւս կողմը՝ Առաքինութիւն, որոնց ծայրերը յանգում են Գառն Աստուծոյի նեբբեւ «յաղթէ ամենայնի» խօսքերին։ Շրջապատում գրուած է. «Յակոբջանի որդի յՕհան տոհմ Խալդրեանց վճռկն ծնեալ Ջուղայ յայս թուական 1710 որ այժմ կայ յամսդրդամ 1740»։

Ետեւի կողմը կենդրոնում լուսազարդ արեգակ, մէջն եռանկիւն, որ ներկայացնում է Երրորդութիւնը։ Նրա ծայրերին գրուած է Հայր, Որդի եւ Հոգի իսկ կենդրոնում՝ Մ Ա Ծ (Մի աստուած)։ Վերեւում գրուած է Սկիհ, տասնաբանեայ Պատուիրանքների տախտակ, խաչ եւ Ս. Գիրք, իսկ տակը Ժապաւէնի վրայ՝ իբրեւ նշանաբան՝ մաքուր յաւատ. խարիսխի տակ՝ յաստատուն յոյս, վրէ պսակի մէջ սիրտ եւ կատարեալ սէր։ Ամենից վար՝ Սերոբէի գլուխ եւ ապա Amsterdam 1757։

Տարակոյս չկայ, որ այս միտալն իբրեւ յիշատակ շինել տուողը, Ջուղայեցի Խալդարեանց Յակոբջանի որդի Յոհանը հայրենասէր, կիսագրագէտ մի վաճառական, թելադրել է Հոլանդացի արուեստագէտին իր միտքը եւ հայերէն վերնագիրները։ Կիսագրագէտ լինելը երեւում է «յաւատ» եւ «յաստատուն» բառերից[1]։

Այս միտալի յար եւ նմանը կոխել է տուել մի ուրիշ վաճառական, արծաթից, 39×42 հաղարամետր մեծութեամբ, միայն տարբեր վերտառութեամբ՝ այսինքն — «Մհտսի մասեհի որդի աղէքսան անապատցի, վճռկն ծնեալ այս թուական 1727 որ է այժմ յամսդրդամ 1742»։

Կայ եւ մի երրորդ միտալ նոյնպէս արծաթեայ, բայց բոլորովին տարբեր պատկերով։ Երեսի կողմը՝ խորան, մէջը 3 սիրտ։ Խորանի վրայ միմեանց ձեռքն են բռնած հարսն ու փեսան. նրանց վրայ գրուած է «սուրբ ամուսնութիւն իսկ տակը՝ «յով. յարութիւն»։ Ետեւի կողմը 2 աղաւնի կուցներով համբուրվում են. խորանի վրայ երկու ձեռք՝ սեղմուած, իսկ արեւի ճառագայթներից վեր՝ գրուած է «Նախատեսութի ծային»։

ՀԱՐԼԻՄ (Haarlem)

Այս քաղաքի Teylerի թանգարանում պահվում է մի հայկական կնիք, որի շինել տուողն է Ալէքսան Մասեհեան, Ամստերդամի վերջին հայ վաճառականը։ Այս կնիքը ճիշդ նոյն պատկերն եւ նոյն հայերէն արձանագրութիւններն ունի ինչ որ վերեւ նկարագրուած երկրորդ միտալը, բայց իր մեծութեամբ հաւասար է Յակոբջանի որդու Յոհանի մեծ միտալին։ Եւ վերջապէս՝

---

[1] Այս հայկական միտալը մանրամասն նկարագրուած է Van Loon հոլանդացի հեղինակի «Հոլանդական պատմական միտալների նկարագրութիւնը» աշխատութեանը մէջ, հետեւեալ մակագրութեամբ՝ «Ամստերդամի յանուն Հոգին Սուրբի հայկական կամ պարսկական եկեղեցու անդամ մի պարսիկ վաճառականի միտալը եւ ապա գրուած է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Dr. Dozy տուեց մեզ հայերէն վերտառութիւնների մեկնութիւնը. երկու ուրիշ գիտնական եւս նրա հետ այս մասին համաձայն են, այն է՝ Փարիզի Ecole spéciale des Langues Orientales Vivantesի ուսուցչապետ Dulaurier եւ Բէրլինի ուսուցչապետ Petermann։ Դոկտոր Դոզի (սա՝ Լէյդէնի համալսարանի ուսուցչապետ էր) բացատրեց մեզ ընդարձակօրէն՝ նաեւ Ջուլֆա քաղաքի ծագումը...»։ Դժբախտաբար չնայելով այս 3 ծանօթ արեւելագէտների վրայ հիմնուելուն, հայ վաճառականի անունը հոլանդերէն սխալ է թարգմանուած այնտեղ. գրուած է՝ Յակոբ Ջանի՝ որդի Յոհանի, կարծելով թէ շինել տուողի անունը Ջանի է։

Beschriving van Nederlandsche Historie — Peningen, ten vervolge op het werk van Gerard van Loon Amsterdam 1848, էջ 380.

digitised by

ՈՒՏՐԷԽԴ (Utrecht)

Այստեղի համալսարանի մատենադարանում եւս կայ, մի հայերէն ձեռագիր, որ Հռոմէական Եկեղեցու գլխաւորութեան վրայ հայերէն եւ լատիներէն լեզուներով վիճաբանական մի գրուածք է, 1644ին գրուած, որի յիշատակարանում ասուած է. "Արդ յանկ ելեալ կատարեցաւ ժողովածս գիրքս ձեռնտութիւն ամենայսոցիք հոգոյն եւ աւժանդակութիւն են մերոյ յիքի, ձեռամբ ստահակ եւ սոսկապանծ անձին գրիգորի յաւուրս յինանց քառասնորդի թվին եւ զ. յամենայն չորրորդի ապրիլի ԺԸ. յաւուր պատկերն էր շաբաթի առ յիշատակ իմ վարպետին ոսկան անուն կրաւնաւորի..."։

ՍԱՐՈՒԽԱՆ

(Վերջ։)

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՍԱՆԴԱՐԱՊԵՏ, ՍԱՆԴԱՐԱՄԵՏ ԵՒ ՍԱՆԴԱՐԱՄԵՏԱՊԵՏ

"Տրայիանոս ասաց. զՀեա աստուածոյն, Իգնատիոս ասէ. որոյ աստուածոյ. կարծեմ եթէ Եգիպտացւոյն Հրամայես ինձ զՀեղ, եղին եւ քաղ... կամ ծովային ջրոյ եւ կամ սանդրամպէդն Պղատոնի", Վարք Իգնատ. (Սոփ. Հայկ., Իբ), էջ 150—151։ Ինչպէս վկայաբանութեանս հրատարակիչն՝ Ալիշան, նոյնպէս Նորայր Պղատոնի սխալագիր ընթերցուածը կ'ուղղեն ու կը կարդան Պղատոնի. առաջինը կը գրէ վերապահ "թուի Պղատոնի", անդ., Ծանօթութիւնք, էջ 186, իսկ Երկրորդը՝ Հրամայական "կարդա՛ Պղատոնի", Բառաքննութիւն, էջ 6։ Այս շատ բնական ուղղագրութենէն աւելի կարեւոր էր սակայն նախընթաց սանդրամպէդ բառին վրիպագրութեանն անդրադառնալ ու վերածել զայն իր նախկին Սանդարամետ հարազատ ձեւին. բայց կ'երեւի թէ Կոչման ընծայութեան Կ. Պ. տպագրութեան եւ ՀԲի այս տպագրութենէն անփոփոխ մէջ բերած այլեմատ սանդրամպէդ ընթերցուածին կարծուած գոյութենէն մղուած են Ալիշանն ու Նորայր վերապահ գիրք գրաւել ու մեծ լուռ խնդրական բառին ուղղագրութեան դէմ՝ "ուստի է այս զի անդրամպէդն իբրեւ Աստուծոյ երկիր պագանեն", Կոչ. ընծ., տպ. Կ. Պոլիս եւ ՀԲ, Բ. էջ 693, մինչդեռ եթէ յատուկ ուշադրութիւն դարձնէին Վիեննական տպագրութեան աւանդած սանդրամպէդ ընթերցուածին, էջ 97, ի հարկէ կը փութային ջնջել սանդրամպէդ անգոյ բառն ու դնել փոխարէն Սանդարամետ իսկապէս ուղիղ ձեւը։

Հիմնաւորուած այս վերջին միակ հարազատ ձեւին վրայ ու աչքի առաջ ունենալով Սանդրամետ բառը, զոր պիտի տեսնենք իսկոյն, Կոչման ընծայութեան Վիեննական տպագրութեան տուած անբնական սանդրամետապէտն ձեւը կը ցանկամ անձնապէս ենթադրել լուսանցագրութեան քմայական խաղ ու կը բաղձամ ընթեռնուլ Սանդարամետ, ճիշտ ինչպէս Խորենացւոյ տպագրութեան տուած պղուտոնեան Սանդրամետապետը, զոր այլ օրինակք արդէն կը ներկայացընեն ուղիղ Սանդրամետ՝ "ոչ խնդրել հրաման պատասխանւոյ է Սանդարամետն (տպ. է Սանդրամետապետն) Պրոդէիդայ", եւ զոր կը կրկնէ նոյնպէս ուղիղ եւ Յովհաննէս Կաթողիկոս՝ "հարկեցայ ես խնդրել ելս հրաման թողութեան յոստիկանէն, որպէս ամն երբեմն է Սանդարամետն Պրադոքիատայ"։ Առաջարկուած այս սրբագրութեամբ կ'ունենանք այժմ նաեւ դասական դարէն, հայացած ձեւի տակ, իսկական իմաստը Սանդարամետին, որ է զդ. spenta ārmaitiš զոգաշտական կրօնի գերագոյն Հոգիներէն մին, յատկապէս Երկրի Հոգին, պհլ. Spandāramat Երկրի Հոգի, պարս. bim sipendārmed գեաին, յատակ, նպ. Sipandārmaδ, արաբ. Isfandārmaδ, արամ. Ispandārmēδ, Hübschmann, Arm. Gram., էջ 73—74, հմմտ. Տաշեան, Ուսումն դասական հայ. լեզուի. էջ 679 եւ Ալիշան, Հին հաւատք Հայոց, էջ 308։ Յոյներուն քով զոգաշտեան այս Հոգին կը համապատասխանէ գաղափարապէս Δημήτηρ կամ Δήμητραի, հմմտ. "եւ այնպէս իմն համբաւեն եթէ Դեմետրէ էրէրէ է Ռիկոնոն էրէ եւ Պոսիդոնն ծովուն եւ Այերա (տպ. Այրերա) աւդոյ. եւ ոչ այսչափ միայն եթէ Դեմետրէ Ռիկոնոն էրէրէ, այլ եւ զայլ ամն յաւդեցին ընդ նմա աստուած, զԴիոնեսիոս, ասեն, թէ այգեաց շահապետ է", Ոսկ. Եր, էջ 273—274։ Կոչման ընծայութեան հայ թարգմանիչը, գաղափարներու այս յարակցութեան քաջ գիտակից ու յունական դեռ եւս օտար գիտցաբանութենէն աւելի մաղտեղական տակաւին ընտանի կրօնին հոգւով չափ հակամէտ, կ'անտեսէ պարզապէս Դեմետրէ յունականը եւ կը կոչէ սասանական Սանդարամետին, յոյն բնագրին καὶ πόθεν ἡ Δήμητρα προσεκυνήθη (հրտրկ. Reischel, I., էջ 170) հայերէնի շրջելով սքանչելապէս, ինչպէս տեսանք, "ուստի է այս, զի Սանդարամետին իբրեւ Աստուծոյ երկիրպագանեն"։

Վերագոյն յիշուած զդ., պհ., պարս. եւ

A.R.A.R.@